

Ki vagy mi rombolja le Európát?

Nem szűnik az ádáz vita a nemzeti identitás körül. Korábban számos szerző, történész és társadalomkutató azt hangoztatta, hogy ez a mesterséges konstrukció, történelmi atavizmus és pusztító szennyezés belátható időn belül el fog tűnni, mostanára azonban ezek a bizakodó vélemények elhalkultak. Az elmúlt pár évtized társadalmi és politikai folyamatai éppenséggel az ellenkező fejleményeket mutatják, a nemzeti identitás soha nem látott erővel támadt fel ott is, ahol eddig nyoma is alig volt. A világ nemzetállamokra oszlik, ez az uralkodó politikai szervező struktúra, és bár akadnak más irányú próbálkozások, ezek egyelőre – úgy tűnik – egyhamar nem lépnek a helyébe. Az okokról sokat írtak és írnak, mi most inkább csak a témát alapjában meghatározó egyik elemmel szeretnénk foglalkozni. Nevezetesen azzal, hogy a legtöbb szerző, aki a nacionalizmus esküdt ellenségének vallja magát, axiómaként kezeli, hogy a nemzeti identitás olyan mótó, amely mérhetetlen károkat okoz az emberiségnek, és amelyet, amilyen gyorsan csak lehet, ki kell iktatni a történelemből.

Patrick J. Geary amerikai történész a *Nemzetek mítosza* c. könyvében leszögezi, hogy az etnikai nacionalizmus már kétszer lerombolta Európát, és lehet, hogy újra le fogja rombolni.¹ Történészként, középkorászként annak szenteli a könyvét, hogy bebizonyítsa, az európai nemzetek mind genezisükben, mind jelenlegi állapotukban csupán változó, esetleges képződmények, korántsem olyan „ősi”, statikus és örökkévalóságnak szóló entitások, amilyenek a nacionalisták látják őket. Megkérdőjelezi a nemzeti mítoszokat, a valós történelmi tények felhasználását a jelen igazolására, az etnikumok önrendelke-

zési és azon jogát, hogy bizonyos territóriumot birtokoljanak. Megkérdőjelezi továbbá a nyelvek identitásképző elvét, és káros jelenségnek tartja a nemzeti nyelvek (szintén mesterséges) konstrukcióját. Ez utóbbit azért, mert „az egyes népeket nyelvek szerint azonosító filológiai módszer Európa-szerre felbecsülhetetlen károkat okozott”² (például eltűnt a nagy európai népcsoportok közötti sokszínű nyelvi átmenet, a nyelvi határok sokkal merevebbek lettek), és mert így a nacionalista oktatók és ideológusok „egy olyan »tudományos« nemzeti történetírást teremthettek meg, amely mind a nemzeti nyelvet, mind a hozzá köthető ideológiát a távoli múltba vetíthette vissza. Ez a projekció azért volt lehetséges, mert a filológia »diadalmenete« újabb és hasonlóan káros lendületet adott a nacionalizmus továbbfejlődéséhez”³.

Valamennyi gondolatmenete – így az egész könyv – logikus és észszerű, annál is inkább, mivel az elemzett, általa mégoly károsnak és veszélyesnek tartott jelenségeket nem próbálja negálni abban az értelemben, hogy egyszerűen illegitimé és történelmen kívülé nyilvánítaná, mint sok szerző teszi. A nemzetet nem tartja „elképzelt közösségnek”, ahogyan azt sem tagadja, hogy bár a modern nemzeteszme nyilvánvalóan új keletű konstrukció, annak történelmi előzményei hosszú századokra, sőt évezredekre nyúlnak vissza.

„...bár minden jel arra mutat, hogy napjaink jellegzetes, etnikai alapú nemzetállam-formáit a XIX. századi romantikusok és nacionalisták erőfeszítései hívták életre, ez mégsem jelenti azt, hogy a nemzetek »elképzelésének« ne léteztek volna olyan más formái a múltban, melyek épp-

¹ Patrick J. GEARY: *Nemzetek mítosza. Európa népeinek születése a középkorban*. Budapest, Atlantisz, 2014, 22.

² I. m. 43.

³ I. m. 45.

oly erőteljesek voltak, mint a modern kor elképzelései, bár azoktól nagyon is eltértek.⁴

Ez a lényeges megállapítás viszont – kiegészítve a szerző azon megállapításával, hogy még ha bizonyos értelemben ezek a közösségek elképzeltek is, ugyanakkor nagyon is valóságosak és erőteljesek, hiszen minden lényeges történeti jelenség lélektani is egyben, és az *efféle mentális jelenségek több ember halálát okozták már, mint bármi más* – mégis alapot ad, hogy vitába szálljunk egyik legfontosabb következtetésével. Miközben ugyanis szemléletesen bemutatja az európai népek geneziséét az ókortól napjainkig, és lépésről lépésre bizonyítja, mennyire esetleges, homályos és konstruált ez a történet, egyben azt is taglalja, miként ölték, irtották, sanyargatták egymást ezek a népek a legkülönbözőbb indokokkal és alapokon. Vagyis az a nemzeti identitás, amely „immár kétszer lerombolta Európát, és lehet, hogy újra le fogja rombolni” nem volt ugyan seholy, de szemmel láthatóan nem is volt rá szükség ahhoz, hogy Európa évezredek óta folyamatosan vérben gázoljon. Nem volt szükség nemzetállamokra sem ahhoz, hogy a népek, etnikumok, törzsek – nevezzük őket akárhogy – megtámadják egymás territóriumát, azt maguknak követeljék, a korábbi birtokosokat kiirtsák, rabságba döntsék, vagy identitásuk feladására kényszerítsék. Az átkos nacionalizmus nélkül semmivel sem voltak kevésbé sikeresek a *másik* gyűlöletében vagy éppen a genocídiumban. Geary a könyvében kétszázötven oldalon át sorolja erre a példákat – hiszen ez a valódi, a

mítoszoktól és mindennemű ideológiától és páosztól megfosztott történelem.⁵

Természetesen nem áll szándékunkban tagadni, hogy Európa (legutóbbi) két lerombolásában kulcsszerepet játszott az újkori nacionalizmus. Az elmúlt évezredek során azonban Európa már sokszor lerombolta magát, vagy mások rombolták le. Ne tévesszen meg bennünket a mérték és a hatékonyság: a nagyságrendekkel nagyobb emberi populáció és a technikai lehetőségek minden eddiginél „eredményesebbé” tették ezt a rombolást, de egyéb vonatkozásban, például a kegyetlenség, a célok elvetemültsége semmivel sem maradt el a korábbi konfliktusokban. (Olyannyira nem, hogy hajlamosak vagyunk megfedkezni például arról, hogy bár a nacionalizmus korszakának tulajdonítjuk a legszörnyűbb bűn, a genocídium „feltalálását”, a történelemkönyvek tele vannak letűnt népek neveivel, amelyek közül számosat a legkegyetlenebb népiirtással tüntettek el a föld színéről.) Szóval nagyon úgy tűnik, hogy mindaz a negatívum, amely igaz a nacionalizmus korára, jórészt igaz a megelőző korokra is, nem magából a modern nacionalizmusból ered, vagyis a nacionalizmus valaminek a kerete vagy megjelenési formája, amely mindig is létezett. Valami, ami lényegét tekintve független a kortól és a körülményektől. Hiába kerülgetjük a forró kását: az emberben van. A „mi” érdeke legitimálja a „mások” iránti agressziót, amióta világ a világ, és nem tudunk egyetlen olyan társadalmi formációról, történelmi korról, ahol, amikor máshogy lett volna. Legfeljebb is-

⁴ I. m. 26.

⁵ A teljesség igénye nélkül, csak a legismertebb példák: Nem volt szüksége nemzeti identításra az Ószövetség évezredek homályába vesző királyainak a hódításhoz és a kegyetlen népiirtáshoz, Dávid talált ennek híján is megfelelő okot és motivációt a moábiták városainak feldúlásához és számtalan háborújához, amelyet a szomszéd királyok, az ammoniták, az arámok, a szírek vagy éppen saját népe ellen viselt, tízezrek legyilkolásához. Nem volt ilyesmire szükségük a hettitáknak, hogy megtámadják Egyiptomot, de az asszírok, babilóniaiak sem voltak kivételek. Nem kellett efféle segédeszköz a perzsáknak a görögök, Egyiptom és mások elleni hadjárataihoz, de a görög törzseknek se, amikor egymás ellen hadakoztak, és Nagy Sándornak se, amikor viszont ő hajtotta uralma alá a perzsákat, Egyiptomot és fél Ázsiát. A római légiók vérbe borították, majd uralmuk alá vetették a görög és egyiptomi birodalmakat, leigázták Európát, bár korábban ők is szembesültek néhány, szintén a nacionalizmus mételyétől mentes hódítóval, így például Hannibállal, aki csaknem megsemmisítette őket, ám végül ők rombolták porig Karthágót. Nem a nacionalizmus hajtotta a barbárok tarka seregét, a pusztai népeket, a szkítákat, a hunokat, a gepidákat, az avarokat, majd a besenyőket, magyarokat, még később a mongol tatárokat, akik „kalandozásaikkal” lángba borították a városokat, ameddig csak eljutottak. Szintén más mozgatta a frankokat, osztrogótokat, vizigótokat, longobárdokat és vikingeket, de a maguk módján ők is időről időre lerombolták Európát. Ahogyan megtették az immár megszilárdult királyságok is egymással kölcsönösen, holmi harmincéves háborúkban és egyéb szűnni nem akaró véres viszályokban – mindezt természetesen jóval a modern nacionalizmus „feltalálása” előtt. Az oszmán törökök sem vádolhatók nacionalista szűkkeblűséggel, amikor a keresztény Európát kezdték pusztítani. Nem volt nacionalista motivációjuk a spanyoloknak és portugáloknak sem, amikor egy egész kontinensen semmisítették meg az őshonos civilizációkat, és a briteknek sem, akik technikai szupremációjukat kihasználva behajózták a világot, mindent elvettek, ami megtetszett nekik, és ha valaki ellenállt, azt megölték. Végül az észak-amerikai őslakos népek kiirtását sem foghatjuk a nacionalizmusra.

mételten csak a hatékonyságról beszélhetünk, mint lényeges különbségről a megelőző korokhoz képest. A modern nacionalizmus kétségkívül minden korábnál szélesebb társadalmi bázissal rendelkező ideológia, ez azonban közismerten szorosán összefügg a modern társadalmak egyre hatékonyabb információtovábbítási képességével (népoktatás, tömegmédia), amely nélkül működésképtelen, sőt ki sem alakulhatott volna. Veszélyessége ezzel nyilván megsokszorozódik: egy egész népet lehet háborúba vinni egy másik, szintén háborúra hangolt nép ellen, azonban ez is hasonló módon növeli meg a rombolás hatékonyságát, mint a technológiai fejlődés. Milliós fanatizált hadsereg, elszánt hátország, géppuskák, bombák, repülők... Európa középkori királyai nem azért nem alkalmazták ezeket, mert ők és országaik mentesek voltak a nacionalizmus mételétől, hanem pusztán csak azért, mert nem álltak a rendelkezésükre. Abból főztek, amiből tudtak, ezért kevésbé voltak hatékonyak, talán nem tudták olyan alaposan romba dönteni Európát, de azért mindent elkövettek, ami módjukban állt, kisebb-nagyobb részeit azért romba döntötték rendszeresen, és irtották az embereket derekasan. A szenvedőket, a kínhalált halókat, a kisemmizetteket aligha vigasztalta, hogy nem holmi átkos nacionalizmus hozta rájuk a vészt, hanem „csak” egy trónviszály, hódítási, hatalmi vágy, vallási ellentét, rabló hadjárat vagy éppen csak valami pitiáner sértődés két kényúr között. Európa (és a világ), ameddig csak visszalátunk, tocsogott a vérben, a béke rövid időszakai számítottak kivételnek, ritka szerencsének azok számára, akik megélhettek ilyet.

Még az olyan szélsőséges örületekhez sem volt szükség a nacionalizmus mindent megrontó mételyére, mint az antiszemitizmus. A XX. század rémségei összekapcsolták a kettőt, és azóta sem lehet őket szétválasztani: az antiszemitizmus vádja kéretlenül és kivédhetetlenül tapad mindenre, ami nemzeti, kimerítve ezzel a Bibó által leírt politikai hisztéria minden ismérvét. Kétségkívül a zsidó nép történetének legnagyobb tragédiáját a szélsőséges nacionalizmus és a kommunizmus közös vadhajtsága, a nemzetiszocializmus idején és révén szenvedte el. Lényeges

azonban, hogy a náciizmus kialakulása szörnyű, de nem szükségszerű történelmi fejlemény, ami már abból is látszik, hogy a Harmadik Birodalom ellen harcoló és azt legyőző európai szövetségek katonáit is saját nemzeti identitásuk motiválta. A kés a martalóc kezében öl, a sebészében életet ment... Geary könyvében több szemléletes példát is találunk arra, mennyire más történelmi korban és helyzetben is megformálódtak olyan társadalmi jelenségek, amelyeket ma már kifejezetten a nacionalizmus (negatív) vonatkozásában szokás értelmezni.

Ilyen, Geary által is leírt példa a szélsőséges (állami) antiszemitizmus a Bizánci Birodalomban és az Ibériai-félszigeten megszilárduló gót királyságban a VI. és VII. században. Az utóbbi különösen drasztikus volt, Erwig és más vizigót királyok olyan zsidótörvényeket hoztak, amelyek nyíltan az izraeliták megsemmisítésére törtek. Így ha azok betartották vallási előírásait az étkezésben, körülmetélést végeztek, vagy ha téríteni próbáltak, akkor korbácsolással, kopaszra nyírással, megcsonkítással és vagyonelkobzással sújtották őket. Később a törvényeken tovább szigorítottak – végképp a 20. századi áthallásokat erősítve –, a hitet váltott, kikeresztelkedett zsidók sem mentesültek az üldöztetés alól. A legtovább a már említett Erwig ment, törvényeiben elrendelte, hogy valamennyi zsidót, tekintet nélkül arra, hogy áttért-e, vagy sem, rabszolgává kell tenni.⁶ Ennek a konkrét jelenségnek, amely korántsem egyedülálló az elmúlt kétezer év európai történetében, bármennyire is kísérteties hasonlóságot mutat a náci gyakorlattal és ideológiával, nyilvánvalóan semmi köze a nacionalizmushoz.

Végül vizsgáljuk meg napjaink viszonyait, vajon tényleg a nemzeti identitás felől fenyegeti-e leginkább veszély Európát és a világot. Ha az elmúlt évtizedek háborús konfliktusait nézzük, azok jelentős részében valóban szerepet játszottak a nemzeti ellentétek. Jellemzően ez leginkább a harmadik világ konfliktusaira igaz, de a huszadik század végének sokkoló meglepetése, a balkáni háborúk sorozata igazi iskolapéldája az etnikai katasztrófáknak. Talán kevésbé közismert, de az egykori szocialista Jugoszlávia fiataljai iskoláztatásuk során legalább négy ízben tanulták a nép-

⁶ GEARY, i. m. 163.

felszabadító háború hősi történetét. A veterán partizánok nem csupán kivételezett társadalmi helyzetet élvezhettek (kiemelt nyugdíj, elsőbbség az egészségügyben, egyéb kiváltságok), hanem a rezsim által kreált és működtetett szerteágazó mechanizmus segítségével folyamatosan a közélet színpadán álltak, ahonnan a hősiességet, a csak egyféleképpen értelmezhető történelmet és egyfajta „nemes”, ámde ijesztően vad militarizmust kellett hirdetniük. A gyerekeket az iskolában már egészen kicsi korukban mindennemű visszafogottság nélkül szembesítették a II. világháború csatáinak és népiirtásainak legszörnyűbb részleteivel, mindenkor hangsúlyozva a gaz ellenség elvetemültségét, kegyetlenségét, és azt sugallva, hogy a bosszú, az erre adott válasz minden körülmények között legitim és elfogadható. Az így szocializált nemzedékek számára a horror nem volt sokkoló, ahelyett, hogy elborzadtak volna tőle, legitimé vált, ha az ellenséggel szemben kell alkalmazni. A világ megdöbbsent, amikor ennek a nevelésnek az eredménye megjelent a híradók képanyagában. Boszniában koncentrációs táborot filmeztek 1992-ben: szögesdrót mögül leső koponyák, félállati tekintetek, csontvázemberek – azt hittük, Auschwitz után többé soha nem látunk ilyet Európában... Ez tehát egy igazi, atavisztikus nacionalizmus volt, egy előző korszak jól konzervált maradványa. Kellett hozzá egy képmutatásra épülő despotikus hatalom, a szocializmus, a világháborús győzelmi mámor, egy, a nagyhatalmak által mesterségesen összetákolt ország és a nyugati világ elnéző mosolya – hogy például senkit nem zavart, hogy a népiirtásban, emberek ezreinek halálra kínzásában bűnös „partizánok” soha ne legyenek felelősségre vonva, sőt hősként ünnepeltessék őket halálukig.

Nos, ezt a szörnyűséget méltán írhatjuk a nacionalizmus kontójára, ahogyan Geary meg is teszi, hiszen könyvét akkor fejezi be (2000), amikor a balkáni válság kimenetele még bizonytalan. Azt látjuk azonban, kicsit messzebbre tekintve térben és időben, hogy a háborúk korunkban sem mindig nemzeti konfliktusok mentén robbannak ki. Ha tetszik, ha nem, meg kell állapítanunk, hogy a legtöbb háborút a II. világháború óta az Egyesült Államok viselte. Többtucatnyi konfliktusba avatkozott bele fegyveresen, és legalább egy tucatot ő maga kezdeményezett. Ezek törté-

netét jól ismerjük, és tudjuk, hogy voltak közöttük „kiszegítő jellegűek”, amelyekbe belesodródott, és amelyekből vesztes agresszorként távozott, de olyanok is, amelyeket „preventív” háborúnak kommunikált, és amikor mindennemű nemzetközi jóváhagyás nélkül – olykor hamisított indokokkal vezetve félre a közvéleményt – támadott meg független országokat. Az sem titok, hogy véreskezű diktátoroknak sietett a segítségére, ha érdeke azt kívánta, demokratikusan megválasztott vezetőket mozdított el, ha úgy gondolta, és a mai napig fenntartja a jogot, hogy lőjön, bombázzon, országokat romboljon le – ha érdeke úgy kívánja. Nos, a világ legtöbbet háborúzó országa, az USA nem nemzetállam. És szó, ami szó, háborúit valóban nem nacionalista alapon szokta vívni...

A másik nagyhatalom, Oroszország nacionalista. Háborúit azonban nem nacionalista alapon vívja, sokkal inkább az USA-hoz hasonlatos nagyhatalmi érdekekből. (Úgy tűnhet, az ukrainai konfliktus kivétel, de nem az. A Szovjetunió idején, elnöki szeszélyből – tét nélkül – az Ukrán Köztársaságnak „ajándékozott” Krím félsziget visszavétele a függetlenné vált Ukrajnától nagyhatalmi, stratégiai lépés volt, az etnikai elem csak eszközként szolgált. Az ukránok reakciója azonban tipikusan nacionalista volt, így a konfliktus valóban azzal fenyeget, hogy etnikai alapon eszkalálódik.)

Napjaink harmadik kríziseleme az iszlám terrorizmus, amely immár globális méreteket öltött, Európa érintettsége éppen most lett akut a migránsválsággal. Az iszlám nem nacionalista. Amikor a nyugati hatalmak a Közel-Keleten vonalzóikkal önkényesen határvonalakat húzítottak a sivatagba, olyan országokat hoztak létre, amelyeknél teljes egészében figyelmen kívül hagyták a nemzetiségi viszonyokat (és persze az ott élő népek érdekeit). Azután a létrehozott országokat megpróbálták nyugati módon működtetni, rájuk erőltették a pártokat, a parlamentáris demokráciát és persze mindennek előfeltételét, a nacionalizmust. A legtöbb országban többé-kevésbé sikerrel jártak, és ha a demokrácia nem is valósult meg, a nacionalizmus azért összejött. Ez már elegendő volt ahhoz, hogy egyes országok egymásnak essenek. A radikális iszlám megerősödésével azonban a Nyugat „vívmá-

nyai” nemkívánatosak lettek, és a vallási alapon szerveződő társadalmak nem csupán a parlamentáris demokráciát, hanem a nacionalizmust is a sátán mesterkedésének nyilvánították. Úgy gondolják (nem is egészen alaptalanul), hogy a betolakodó nyugatiak azért osztották fel az arab területeket, és hoztak létre különböző országokat különböző nemzeti tudattal, hogy megoszassák őket, és zavartalanul kizsákmányolhassák az olajmezőket. Ők pedig nem demokráciában, hanem ummában, iszlám vallási államban szeretnének élni. (Nem azonos napjaink terrorista szervezetével, az ISIS-szel!) És nem fogadják el a nemzeti megosztottságot, mert a nemzetnél és a nyelvénél fontosabb a vallási identitás. (Ezt vallja egyébként a kereszténység is.)

A fentiek alapján legalábbis vitatható, hogy a nemzeti identitás volna a legnagyobb fenyegetés a 21. századi emberiség számára, pedig még nem is beszéltünk a globalizmusról, amely az egész bolygó szociális biztonságát és erőforrásait veszélyezteti. Olyan konfliktusforrás, amely a közeljövőben könnyen válhat a legfenyegetőbb tényezővé, akár olyan formában is, hogy egyfajta „ősökként” magába integrálja az összes többi válságtényezőt. Vagyis, például az erőforrások és egyéb javak végletesen egyenlőtlen elosztása miatt, továbbá a környezeti viszonyok megváltozása (életterek ellehetetlenülése!) miatt etnikai, vallási, szociális konfliktusok – akár háborúk – robbannak ki. Az eredendő ok tehát nem a naci-

onalizmus lesz, de nehezen képzelhető el, hogy egy kiélesedő konfliktus esetén ez a tényező kimaradjon a történésekből. Ez is arra utal, hogy a nemzeti identitás nem eredője, csupán csak kerete, megjelenési formája a társadalmi, emberi viszonyoknak. Természetes, hogy a nacionalizmus korában „minden a nacionalizmusról szól”, kiváltképpen a konfliktusok vonatkozásában. Azokban a korokban, amikor a vallás volt a meghatározó társadalmi, politikai és szellemi tér, nagy valószínűséggel törtek ki konfliktusok vallási tartalommal és formában. A nemzeti identitás tehát nem okvetlenül rossz, ellentétben a türelmetlen, agresszív nacionalizmussal és sovinizmussal. A maradék hagyományos érték, a család, a nemzet, a vallás igenis támasza lehet az egyénnek az egyre kaotikusabbnak, ijesztőbbnek látszó világban. Ha az összetartozásról szól, és a „mások” tudata csakugyan csak arra szolgál, hogy ezt az összetartozást egyáltalán definiálja, akkor nem fog romba dönteni semmit. Egy egészséges társadalomban ez lenne a helyzet, de nem elég az egyoldalú akarat: ha az egyénnek vagy csoportnak nem hagyják szabadon megélni az identitását, akkor frusztrált lesz, fenyegetve érzi magát, és ez már bizony torzulásokhoz vezethet. Éppen olyan torzulásokhoz, amelyek miatt a nemzeti identitástól az ellene hadakozók félnek. Ahogy az már az önbeteljesítő jóslatok esetében lenni szokott...